

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ ДО НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

О. В. ПОЛЬОВИК

Результати аналізу теоретичних основ соціальної адаптації студентів-інвалідів, критерії, показники і рівні цього процесу у студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу, а також сучасний стан соціальної адаптації в умовах вищих навчальних закладів, дозволяють за допомогою методу моделювання розробити модель процесу соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу.

Мета статті – обґрунтувати та представити модель процесу соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу.

Моделювання – загальнонауковий метод наукового дослідження, який широко застосовується в педагогічній науці. Моделюванню відводиться важливе місце поряд із такими методами пізнання, як спостереження й експеримент. Саме моделювання, на думку М. Можарова, Г. Бойченко [1, с. 13–24.] вивело педагогічні моделювання на рівень загальнонаукової методології.

Наукове обґрунтування цього методу подано у працях В. Афанасьєва, В. Венікова, Б. Глинського, І. Новіка, В. Штоффа та ін. Питання моделювання в педагогічних дослідженнях висвітлюються в роботах С. Архангельського, А. Зотова, Ю. Конаржевського, Н. Кузьміної та ін. Цей метод є інтегративним, він дозволяє об'єднати емпіричне і теоретичне в педагогічному дослідженні, тобто поєднувати під час вивчення педагогічного об'єкта експеримент з побудовою логічних конструкцій і наукових абстракцій.

У дослідженні ми виходимо з того, що модель (рос. модель, англ. *model*, нім. *Modell*) – речова, знакова або уявна (мислена) система, що відтворює, імітує, відображає принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки або/та характеристики об'єкта дослідження (оригіналу). Смислове навантаження терміна «модель» багатопланове:

- зразок, взірцевий примірник чогось;
- тип, марка конструкції;
- те, що є матеріалом, натурою для відтворення;
- зразок, з якого знімається форма для відливання в іншому матеріалі;
- комп'ютерна модель;
- розрахункова модель;
- теоретична модель (процесу, конструкції тощо) [2, с. 278].

Найчастіше в ролі моделі виступає інший матеріальний або уявний об'єкт, що замінює в процесі дослідження об'єкт-оригінал. Процес побудови моделі називається моделюванням. Таким чином, модель виступає як своєрідний інструмент для пізнання, який дослідник ставить між собою і об'єктом, і за допомогою якого вивчає об'єкт, що його цікавить.

Модель має свою структуру, яка залежить від мети дослідження, характеристики об'єкта та повинна давати можливість простежити окремі сторони та характеристики об'єкта дослідження.

Розроблення моделі соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу вважаємо за доцільне розпочати з аналізу існуючих зразків, які в тій чи іншій мірі дають уявлення про процес дослідження.

Результати наукового пошуку дозволили нам з'ясувати, що у дослідженні особливостей соціально-психологічної дезадаптації студентів з обмеженими можливостями та їх психокорекції Т. Комар запропонувала модель-схему процесу дезадаптації студентів з обмеженими можливостями [3]. На думку вченої, у процесі розвитку особистості студента з особливими потребами, її самосвідомості під впливом соціальних чинників відбувається чи не відбувається розв'язання протиріч, що може привести до адаптації або ж до дезадаптації. Якщо нові для особистості суспільні цінності, типи поведінки суперечать раніше засвоєним, які є складовою її внутрішнього світу, то порушується рівновага між зовнішнім та внутрішнім, виникає психологічний дисонанс. Він призводить до формування негативних психічних якостей та властивостей, зокрема акцентуйованості, тривожності, ригідності та конфліктності.

Результати наукового пошуку дозволили нам дійти висновку, що у працях вітчизняних вчених та вчених із країн близького зарубіжжя відсутні розробки, які стосуються побудови моделі соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу. Це дозволяє нам побудувати модель відповідно до уявлень, сформованих на основі положень, розглянутих у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема І. Звєрєва, Р. Пріма, О. Матієнко, С. Богданова, Г. Лактіонова, О. Безпалько. Для вирішення анонсованої проблеми представляють також інтерес праці вчених, у яких аналізуються загальні підходи до реабілітації молоді з особливими потребами (Л. Грачов, Т. Єгорова, І. Іванова, О. Лебединська, Н. Морова, М. Чайковський та ін.), розкрито соціально-психологічні проблеми адаптації молоді до нових умов існування та соціального оточення (О. Гончаров, А. Ерднієв, В. Кікоть, В. Скрипник та ін.), висвітлено взаємозв'язок соціально-психологічної реабілітації інвалідів та їхньої інтеграції в суспільство (Т. Добровольська, Л. Вакуленко, В. Мухін, Н. Шабаліна, М. Швед, Л. Шипіцина та ін.), представлено особливості навчання студентів з особливими потребами (В. Засенко, К. Кольченко, П. Таланчук, М. Томчук, А. Шевцов та ін.).

Відомо, що процес адаптації до навчання у ВНЗ є досить складним і багатогранним явищем. У працях вітчизняних і зарубіжних авторів, які досліджують соціальну адаптацію, виокремлюються *структурні компоненти соціальної адаптації*, а саме: вихідні параметри діяльності особистості, ступені інтеграції особистості з макро- і мікросередовищем, ступінь реалізації внутрішнього особистісного потенціалу, емоційне самопочуття [4].

На основі аналізу результатів наукових праць із проблеми дослідження нами зроблено висновок, що соціальна адаптація студентів з особливими потребами має такі сторони:

професійна адаптація – пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, набуття навиків самостійності у навчальній і науковій роботі;

соціально-психологічна адаптація – пристосування індивіда до групи, взаємин в ній, формування власного стилю поведінки;

біологічна адаптація – загальний стан здоров'я і тип організації нервової діяльності; санітарно-гігієнічні умови навчання; організацію побуту, харчування, відпочинку студентів тощо [5].

Розрізняють три форми адаптації першокурсників з особливими потребами до умов навчання у ВНЗ:

формальна – стосується пізнавально-інформаційного пристосування до нового оточення, до структури навчального закладу, змісту навчання в ньому, до його традицій, до власних обов'язків;

суспільна – визначає процес внутрішньої інтеграції групи студентів з особливими потребами, які навчаються на першому курсі і інтеграція цієї групи зі студентським оточенням в цілому;

дидактична – стосується підготовки до нових форм і методів навчальної роботи у ВНЗ [6, 7].

Особливу вагомість адаптаційні процеси набувають на першому етапі навчання у ВНЗ. Складність цього етапу полягає в тому, що у студента відбувається перебудова всієї системи ціннісно-пізнавальних орієнтацій особистості, засвоюються нові способи пізнавальної діяльності, формуються певні типи і форми міжособистісних зв'язків і відносин.

З першого дня навчання у ВНЗ студент потрапляє до навчальної групи, де зібрани колишні школярі з різними характеристиками, амбіціями, цілями, самооцінкою тощо. У цих умовах дуже важко адекватно сприймати не тільки навколошню дійсність, а й навіть самого себе. Виявлення своєї особистості, визначення свого соціального положення в колективі, який починає формуватися, адаптація власної поведінки щодо рольових очікувань студентів-одногрупників не у всіх відбувається легко і відразу. Як правило, це важкий і тривалий період у розвитку колективу. Крім цього, різниця між сільською і міською молоддю у питаннях виховання, ставлення до життя і життєвих цінностей, різниця у рівні можливостей для самореалізації, інвалідність та хронічні захворювання студентів з особливими потребами ще більше загострюють і уповільнюють процес їх соціальної адаптації до навчально-виховної діяльності, а також формування адекватної системи стосунків і спілкування.

Вище нами було зазначено, що процес соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу матиме результативність за умови організації відповідної соціальної допомоги, до якої належить і супровід. Вчені В. Щеколодкін, А. Шевченко, О. Глузман виокремлюють декілька видів супроводу: педагогічний, психологічний, медико-реабілітаційний та соціальний [8].

П. Таланчук, розкриваючи особливості супроводу навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі, розкриває види супроводу, покликані покращити соціальну адаптацію студентів з особливими потребами в умовах ВНЗ. На його думку, основними з них є:

супровід вступу абітурієнтів до ВНЗ, спеціалізований технічний супровід навчання, позаудиторна робота в Центрі самостійної роботи студентів з особливими потребами, індивідуальний (тьюторський) супровід, педагогічний супровід, психологічний супровід [9].

З огляду на це, стає зрозумілим, що необхідно врахувати в організації навчально-виховного процесу для успішної соціальної адаптації студентів з особливими потребами і які умови необхідно для цього створити.

Для належної організації соціальної адаптації студентів з особливими потребами необхідно володіти інформацією про стан та перебіг цього процесу. Це можна зробити за допомогою розроблених критеріїв, показників та рівнів зазначеного процесу.

Таким чином, використовуючи метод моделювання та наявні результати здійсненого дослідження нами розроблено модель процесу соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу.

Маємо констатувати, що адаптація студентів першого курсу з особливими потребами в умовах нової системи освіти у вищих навчальних закладах не завжди проходить успішно. У розробленій моделі соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу враховано, що зазначений процес супроводжується низкою труднощів, головними з яких є: переживання, пов'язані з переходним періодом: від шкільного до дорослого життя; недостатня психологічна підготовка до самостійного життя, необхідності приймати рішення, брати на себе відповідальність за власні дії і вчинки; невміння здійснювати психологічну саморегуляцію поведінки і діяльності, що підсилюється відсутністю звичного повсякденного контролю педагогів та батьків; нові умови діяльності студента: у ВНЗ – це якісно інша система співвідношення відповідальності і залежності, де на перший план виступає необхідність самостійної регуляції своєї поведінки; пошук оптимального режиму праці і відпочинку в нових умовах; налагодження побуту і самообслуговування, особливо, якщо студент мешкає у гуртожитку; відсутність навичок самостійної роботи; труднощі у сприйнятті навчального матеріалу у загальноприйнятому вигляді; труднощі у подоланні бар'єрності оточуючого середовища, зокрема освітнього; знижена працездатність, підвищена втомлюваність та порушення концентрації уваги; проблеми з відвідуванням занять через підвищену вразливість до інфекційних захворювань; проблеми комунікації зі студентами та викладачами; низька соціальна активність; низька самооцінка та рівень самоактуалізації, нерозвиненість самоконтролю; звичка до невимогливого, поблажливого ставлення, завищенні уявлень про свої можливості; низький рівень мотивації досягнення мети, відчуття втрати майбутнього, невизначеність мотивації вибору професії; підвищена тривожність, вразливість, емоційна нестійкість, депресивні стани тощо.

Усі ці труднощі різні за своїм походженням. Одні з них об'єктивно неминучі, інші носять суб'єктивний характер і пов'язані зі слабкою підготовкою, вадами виховання в родині і школі, недоліками в організації навчального процесу у ВНЗ.

Знання індивідуальних особливостей студента, на основі яких будується система включення його в нові види діяльності і нове коло спілкування, дає змогу уникнути дезадаптаційного синдрому, зробити процес адаптації психологічно комфортним.

Модель соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу враховує також детермінанти, які негативно позначаються на соціальній адаптації першокурсників з особливими потребами, зокрема соціальні чинники: нетовариське ставлення до них ровесників, надмірна увага оточуючих до їхніх проблем, часто – фактор неповної сім'ї, недостатня психологічна культура викладачів ВНЗ та ін.

До психофізіологічних чинників соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу у ВНЗ відносяться інвалідність, яка часто обумовлює почуття самотності, незахищеності, переживання страху перед навколишнім світом, прагнення пошуку допомоги у надійних друзів. Висока тривожність у студентів з особливими потребами зовні виявляється у безпорадності, невпевненості у собі, безсиллі перед навчальними та виховними завданнями, у зниженні мотивації та успішності навчання, в негативних психічних станах. У них найчастіше агресивність постає як форма образів та аутоагресії. Образа, яка може виявлятися у заздрості і ненависті до навколишніх, позитивно корелює з тривогою та фрустрацією базових потреб у безпеці, стабільності, любові, які задовольняються тільки частково. Внаслідок дезадаптованості і високої залежності від інших першокурсники-інваліди часто схильні шукати шляхи вирішення конфлікту на поведінковому рівні шляхом пристосування до суперника, ригідних форм поведінки, які блокують можливість реалізації свого власного потенціалу. У студентів-інвалідів з високим рівнем

тривоги виявляється страх відповідати перед аудиторією і встановлювати нові контакти, низька активність у громадському житті, переважає пасивно-страдницька позиція, невпевненість у собі і в стабільноті ситуації, висока залежність від впливу середовища, підвищена чутливість до небезпеки, мотивація уникнення неуспіху. Провідною потребою у них є прагнення позбутися страхів та невпевненості, відійти від конfrontації. У студентів з обмеженими можливостями значно нижчі, ніж у студентів норми, показники в навчанні.

У моделі соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу враховано і її форми: активна, коли студент прагне впливати на середовище з метою його зміни (наприклад, зміни цінностей, форм взаємодії і діяльності, які він повинен засвоїти); пасивна, коли студент не прагне до такого впливу і зміни; формальна адаптація – стосується пізнавально-інформаційного пристосування студентів до нового оточення, до структури вищої школи, до вимог і своїх зобов'язань; суспільна адаптація – це процес внутрішньої інтеграції груп студентів-першокурсників і інтеграція цих груп зі студентським оточенням в цілому; дидактична адаптація – стосується підготовки студентів до нових форм і методів навчальної роботи у вищій школі.

Складовими соціальної адаптації студентів з особливими потребами у представлений моделі є:

професійна – пристосування до характеру, змісту, умов і організації навчального процесу, формування навичок самостійності в навчальній і науковій роботі;

соціально-психологічна адаптація – пристосування особистості до групи, взаємовідносин в ній, формування власного стилю поведінки;

фізіологічна – пристосування організму студента до нових навантажень в умовах ВНЗ.

При цьому соціально-психологічна адаптація являє собою оволодіння особистістю ролі під час входження в нову соціальну ситуацію – це конкретний процес соціалізації.

Психологічний аспект адаптації студентів-інвалідів першого курсу складається із руйнації вироблених роками установок, навичок, звичок, ціннісних орієнтацій вихованців середньої або спеціальної школи, втрати роками закріплених взаємин з попереднім колективом. Зі вступом до вищого навчального закладу юнаки і дівчата потрапляють у нові, незвичні для них умови, що неминуче спричиняє зміни динамічного стереотипу і пов'язаних з ними емоційних переживань.

Нерідко соціально-психологічна дезадаптація породжує втрату сформованих позитивних установок і відносин студента-першокурсника з особливими потребами. Важким наслідком дезадаптації є стан напруженості, зниження активності у навчанні, зниження інтересу до громадської роботи, погіршення поведінки, невдачі на першій сесії, а у низці випадків – втрата віри у свою можливості, розчарування у життєвих планах. У представлений нами моделі соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу основними показниками дезадаптації є низька мотивація до життедіяльності, почуття невпевненості у собі, зневіра; проблеми у спілкуванні, взаєминах, неадекватність поведінки, конфліктність; складність сприйняття та засвоєння навчального матеріалу, низькі самооцінка, успішність навчання; негативні психічні стани та прояви особистості: тривога, агресія, депресія, апатія, ригідність, фрустрованість, неприйняття оточення тощо.

Дослідження соціальної адаптації у студентів-інвалідів дозволяє говорити про її успішність і неуспішність. Неуспішна соціальна адаптація дозволяє студенту адекватно орієнтуватися в ситуації, але не надає можливості більш-менш вираженої самореалізації у рамках освітнього закладу. Успішна адаптація, навпаки, надає значні можливості реалізувати свій потенціал в умовах навчання у вищій школі і, крім того, отримати потенційні можливості для майбутньої соціальної реалізації.

Успішна соціальна адаптація до умов навчально-виховного процесу залежить від вибору стратегії навчальної діяльності і напрацювання операційних механізмів для її здійснення. Ця стратегія, як свідчать результати наукових досліджень, з високою ймовірністю забезпечує максимальну повну самореалізацію особистості в умовах вищого закладу освіти (мається на увазі не лише навчальна, але й позанавчальна діяльність, наприклад студентське самоврядування, різноманітні види самодіяльності, спілкування, студентські об'єднання тощо). Вміння реалізувати себе в багатьох формах діяльності, передбачених у вищому закладі освіти і визначають адаптованість до студентського життя.

У представлений нами моделі соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу передбачено два етапи діагностики – попередня і повторна. Якщо попередня діагностика дозволяє зробити висновок, що адаптація студента з особливими потребами після його вступу у ВНЗ проходить успішно і він за станом здоров'я потребує меншої уваги з боку

організаторів навчального процесу, тоді такий студент соціалізується у навчальному середовищі нарівні зі студентами норми. А якщо попередня діагностика свідчить про проблеми у соціальній адаптації, тоді студент з особливими потребами стає об'єктом додаткових виховних, психологічних заходів та заходів необхідного супроводу (педагогічного, психологічного, медико-реабілітаційного, соціального, спеціалізованого технічного супроводу навчання, індивідуального тьюторського). Повторна діагностика дозволяє робити висновок про результативність заходів, які проводяться з метою покращення соціальної адаптації студентів, і у разі необхідності — внесення корекції у педагогічний процес.

Таким чином представлена нами модель соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу враховує всі основні компоненти цього процесу і є уявною схематичною системою, що відтворює, імітує, відображає принципи внутрішньої організації та функціонування, певні властивості, ознаки та характеристики зазначеного процесу.

Одним із важливих елементів розробленої моделі соціальної адаптації студентів з особливими потребами до навчально-виховного процесу є організаційно-педагогічні умови, покликані покращити цей процес. Їх визначення та обґрунтування є перспективами подальших наукових розвідок.

Список використаної літератури:

1. Можаров М. С. Основы методологии описания и моделирования педагогических систем / Можаров М. С., Бойченко Г. Н. // Реализация образовательного стандарта подготовки учителей и технологические подходы к организации учебного процесса. Часть I. – Новокузнецк, Изд-во НГПИ, 2001. – С. 13–24.
2. Діденко О. В. Теоретико-методичні засади формування здатності до професійної творчості в майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / О. В. Діденко ; Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2009. – 533 с.
3. Комар Т. О. Особливості соціально-психологічної дезадаптації студентів з обмеженими можливостями та їх психокорекція: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Комар Т. О. – Вінницька філія відкритого міжнародного ун-ту розвитку людини «Україна». – Хмельницький, 2004. – 238 с.
4. Москаленко В. В. Особливості соціально-психологічних чинників економічної культури особистості // Соціальна психологія. – 2006. – № 5 (19). – С. 26–40.
5. Посыпанов О. Г. Методика измерения социальной адаптивности личности // Современная психология: состояние и перспективы исследования. Часть 2. — М: ИП РАН, 2002. – С. 93–112.
6. Короткевич О. А . Роль куратора учебной группы в повышении эффективности адаптации студентов-первокурсников [Электронный ресурс]. – режим доступу : // http://www.rusnauka.com/3_KAND_2007/Pedagogica/18630.djc.htm. – Назва з екрана.
7. Мазуркевич Л. О. Щодо адаптації студентів – першокурсників в вузі [Електронний ресурс] / Л. О. Мазуркевич, Є. В. Лихошерст, Є. Калашнікова / Сьома Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція „Соціум. Наука. Культура” (24–26 січня 2011 р.). – Режим доступу : <http://intkonf.org/lo-mazurkevich-evlihosherst-ekalashnikova-schodo-adaptatsiyi-studentiv-pershokursnikiv-v-vuzi/>. – назва з екрана.
8. Навчання людей з особливими потребами у вищий школі / [О. В. Глузман, В. Ф. Щеколодкін, Т. Ю. Подобедова, О. О. Чуєва]. – Сімферополь, 2006. – 20 с.
9. Таланчук П. М. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі : навчально-методичний посібник / П. М. Таланчук, К. О. Кольченко, Г. Ф. Нікуліна. – К. : Соцінформ, 2004. – 128 с.

Рецензент – доктор педагогічних наук, доцент О. В. Діденко